

آزادی سیاسی و جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر قانون اساسی

احمد رضا شاه‌علی*

چکیده

هدف اصلی این مقاله بررسی میزان تحقق شاخص‌های آزادی سیاسی در نظام جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر قانون اساسی است. به همین منظور پس از تشریح جایگاه آزادی در قانون اساسی، اصول مرتبط با آزادی سیاسی در قانون اساسی جمهوری اسلامی بررسی و شاخص‌های آزادی سیاسی از آن استخراج شده است. سپس با ارائه آمار و ارقام تفکیکی مبتنی بر این شاخص‌ها، میزان اهتمام دولت‌های مختلف در بازه زمانی ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ به آزادی سیاسی را بررسی کرده‌ایم. این آمار که بخش اعظم آنها برای اولین بار در این مقاله ارائه شده‌اند، شامل بررسی انتخابات برگزار شده بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، تعداد مجوزهای صادر شده نشریات در دولت‌های سازندگی، اصلاحات و نهم، زمینه کاری نشریات، تعداد تشکلهای سیاسی در دولت‌های سازندگی، اصلاحات و نهم و موارد استیضاح و ندادن رأی اعتماد به وزراء، سؤال از وزرای مختلف، تحقیق و تفحص از نهادها و ارگان‌های مختلف می‌باشد. آمار یاد شده نشان می‌دهد که آزادی‌های سیاسی یکی از مهم‌ترین دستاوردهای نظام جمهوری اسلامی ایران بوده و دولت‌های مختلف به این مقوله توجه جدی نشان داده‌اند.

واژگان کلیدی

آزادی، آزادی سیاسی، قانون اساسی، جمهوری اسلامی، انتخابات، احزاب، مطبوعات.

مقدمه

فقدان آزادی و به خصوص آزادی سیاسی (به دلیل دامنه گسترده و اهمیت آن به عنوان مهم‌ترین وجه آزادی)،

shahali@iust.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۷/۱۸

*. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علم و صنعت ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۱۱/۲۵

یکی از مطالبات همیشگی ملت ایران بوده که از جمله انگیزه‌های اساسی تمامی قیام‌های اجتماعی - سیاسی اسلامی یک‌صد سال اخیر در ایران اعم از نهضت مشروطه، نهضت ملی شدن صنعت نفت، قیام پانزده خرداد و در نهایت انقلاب شکوهمند اسلامی به شمار می‌آید.

جمهوری اسلامی ایران در بطن قانون اساسی خود درصدد تکوین و تدوین آزادی سیاسی بر مبنای الگوی اسلامی مبتنی بر تفکر شیعی برآمده است. از این رو، آزادی سیاسی به عنوان یکی از اساسی‌ترین اهداف انقلاب اسلامی سایه‌ای گسترده بر قانون اساسی افکنده و مشخصاً اصول ۶، ۷ و ۸ از اصول کلی و فصل سوم به حقوق ملت (موکداً ۵ اصل از این فصل از اصل ۲۳ تا ۲۷) به موضوع آزادی سیاسی اختصاص یافته است.

از آنجا که موضوع آزادی و آزادی سیاسی همواره مورد توجه و چالش جدی جمهوری اسلامی بوده و هر دولت با رویکرد خاص خود به آزادی توجه نشان داده، مهم‌ترین دغدغه و هدف این مقاله پاسخ به این سؤال است که شاخص‌های آزادی سیاسی در نظام جمهوری اسلامی ایران براساس شاخص‌های برگرفته از قانون اساسی تا چه حد تحقق یافته‌اند. محدوده زمانی مورد بررسی در این مقاله از خرداد ماه سال ۱۳۶۸ لغایت خرداد ماه سال ۱۳۸۸ را در بر می‌گیرد.

در کنار این مسئله جایگاه آزادی‌های سیاسی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و شاخص‌های آن هم به طور موردی در قالب سؤال فرعی و به عنوان چارچوب نظری مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

فرضیه

فرضیه این مقاله آن است که آزادی‌های سیاسی یکی از مهم‌ترین دستاوردهای نظام جمهوری اسلامی ایران بوده و دولت‌های مختلف به این مقوله توجه جدی نشان داده‌اند.

پیشینه پژوهش

در مورد کتب سیاسی به چاپ رسیده با موضوع آزادی سیاسی براساس قانون اساسی جمهوری اسلامی و عملکرد دولت‌های بعد از انقلاب در این زمینه، دو نوع دسته بندی قابل ذکر است. در دسته اول کتبی جای می‌گیرند که تنها آزادی سیاسی را از دیدگاه یک شخص یا صاحب نظر خاص و برجسته بررسی کرده‌اند. اسامی این کتاب‌ها در پایگاه اینترنتی «adinebook.com» و همین طور وبگاه سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران قابل مشاهده است. این کتب با موضوع این مقاله اشتراک موضوعی ندارند.

دسته دوم هم شامل کتبی هستند که نسبت آزادی سیاسی را با یک موضوع دیگر در حوزه اندیشه سیاسی مورد بررسی قرار داده‌اند یا جایگاه آزادی سیاسی را به شیوه‌های مختلف به بحث گذارده‌اند. این کتب هم در حد بحث‌های نظری در حوزه اندیشه سیاسی متوقف مانده و به عملکرد دولت‌های بعد از انقلاب اسلامی در این زمینه براساس شاخص‌های برگرفته از قانون اساسی که موضوع اصلی این مقاله است نپرداخته‌اند.

پس می‌توان نتیجه گرفت در دو دهه اخیر کتابی با موضوع مشابه با این پژوهش به چاپ نرسیده و موضوع این تحقیق بکر و دست نخورده است. تنها کتبی که اشتراک موضوعی محدودی با موضوع این مقاله دارد و با موضوع آزادی در قانون اساسی در کشور به چاپ رسیده، «تأملی در اصول کلی نظام، حقوق و آزادی‌های مردم در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، تألیف احمدرضا توحیدی است که اولین بار در سال ۱۳۸۶ توسط دفتر نشر معارف (وابسته به نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها) به چاپ رسید. کتاب حاضر پس از بررسی سیر تاریخ تدوین قانون اساسی و فصل سوم قانون اساسی در ارتباط با حقوق ملت به اصول و ساختار حاکم بر ساختار اقتصادی کشور می‌پردازد و از آنجا که به بررسی عملی شاخص‌های آزادی سیاسی پرداخته، اشتراک موضوعی عمده‌ای با این پژوهش ندارد.

در حوزه پایان نامه‌ها و مقالات، به استناد بانک اطلاعات مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران (irandoc.ac.ir) تا زمان نگارش این تحقیق، در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری چهارده عنوان پایان‌نامه با موضوع آزادی سیاسی نگاشته شده است. ولی این پایان‌نامه‌ها هیچ اشتراک موضوعی با این تحقیق ندارند و در مورد آنها هم دسته‌بندی دو قسمتی ذکر شده در بخش کتب صدق می‌کند. نزدیک‌ترین مقاله به موضوع این پژوهش عبارت است از «نظری بر ابعاد حقوقی انتخابات و راه‌های توسعه آن»، نوشته کمال‌الدین هریس‌نژاد منتشر شده در شماره ۱۸۰ و ۱۸۱ نشریه ادبیات و زبان‌های دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز که تنها، مقوله انتخابات را مورد توجه قرار داده است.

در بانک اطلاعات سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران نیز هیچ پایان‌نامه یا مقاله علمی - پژوهشی با موضوع مشابه یافت نشد. معدود مقالات یا پایان‌نامه‌هایی که در بخش‌هایی اشتراک محتوایی با موضوع این پژوهش داشته است، یا به بررسی جایگاه آزادی، آزادی سیاسی یا حقوق شهروندی در قانون اساسی پرداخته‌اند^۱ یا از منظر اندیشه سیاسی اسلام، فقه شیعه و حقوق اساسی به بررسی و تعیین حدود آزادی‌های سیاسی و اجتماعی در جامعه اسلامی پرداخته‌اند^۲ و هیچ‌گونه بررسی عملی در این زمینه با عنایت به عملکرد دولت‌های بعد از انقلاب صورت نداده‌اند.

روش انجام تحقیق

روش انجام این تحقیق توصیفی و تحلیلی است و بدین منظور اصول مرتبط با آزادی و آزادی سیاسی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به عنوان میثاق ملی کشور تبیین و تشریح شده و سپس با ارائه شاخص مبتنی بر این اصول، تحلیل‌ها و مقایسه‌های لازم برای درک بهتر و نتیجه‌گیری نهایی صورت خواهد گرفت.

۱. مانند مقاله: «بررسی فقهی - حقوقی حقوق ملت در فصل سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، نوشته محمد موسوی بجنوردی و مهسا سلیمانیان، منتشره در شماره ۳۰ پژوهشنامه متین.

۲. مانند مقاله: «حقوق فردی و آزادی‌های عمومی»، نوشته عادل عبدی منتشره در شماره ۱۱ نشریه تربیت، مهر ۱۳۷۹.

گردآوری محتوای این پژوهش نیز با بهره‌گیری از روش‌های اسنادی و نیز بررسی آمار و اسناد و گزارش‌های مربوط به عملکرد دولت‌ها در نهادهای وابسته به قوای سه‌گانه، کتابخانه‌های مختلف و آرشیوهای مکتوب نشریات کشور به صورت کمی انجام شده است.

متداول‌ترین روش برای نمایش اطلاعات کمی، استفاده از جدول‌های اعداد است. در روش‌های توصیف داده‌ها تلاش بر این است که داده‌ها به گونه‌ای روشن، دقیق و کوتاه در دسترس خواننده قرار گیرند. داده‌های یاد شده حتی بدون هر گونه تحلیل اضافی در قالب جداول جداگانه، خواننده را به برخی معانی رهنمون می‌سازد. در این مقاله نیز داده‌های کمی مربوط به شاخص‌های استخراج شده در قالب جداول جداگانه ارائه و به طور مقایسه‌ای مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته تا مشخص شود هر یک از این دولت‌ها تا چه حد مقوله‌های یاد شده را مورد توجه قرار داده‌اند و در نهایت، نمایی کلی از میزان تحقق آزادی‌های سیاسی در جمهوری اسلامی در بازه انجام بررسی ترسیم گردد.

آزادی و آزادی سیاسی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

مقوله آزادی از جمله مباحثی است که در تاریخ فکر سیاسی بشر سابقه طولانی دارد و در تعریف آن بحث‌های زیادی از سوی فلاسفه، حقوقدانان و نویسندگان مطرح شده است. آزادی از لحاظ لغوی به معنای رهایی از بندگی و بردگی است و به لحاظ مفهومی، آزادی به معنی حق اختیار و به طور کلی مستقل و مختار بودن شخص در گزینش اعمال و رفتار خود است. (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۷۰: ۵) براساس بینش اسلامی که در تلقی خبرگان تدوین‌کننده پیش‌نویس قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران هم نمود یافته، آزادی یعنی نبودن موانع در راه رشد و نمو و تکامل و تجلی شخصیت آدمی. به بیان روشن‌تر، محیط زندگی باید به گونه‌ای باشد که مانع تکامل و تجلی شخصیت افراد نشود و هر کس بتواند بدون برخورد با کوچک‌ترین مانع، استعداد خود را شکوفا کند. (بی‌نا، ۱۳۶۴: ۱ / ۴۳۲ - ۴۱۹) جایگاه آزادی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، جایگاهی بی‌بدیل است، به گونه‌ای که آزادی در کنار «استقلال» و «جمهوری اسلامی»، به عنوان یکی از سه رکن اصلی شکل‌دهنده کلیت قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ایفای نقش می‌کند. اگر جمهوری اسلامی را به عنوان شکل حاکمیتی در نظر بگیریم، آزادی و استقلال به عنوان دو بال اصلی حرکت‌دهنده آن خواهد بود.

با توجه به روح اسلامی حاکم بر قانون اساسی، در اصل دوم قانون اساسی مشاهده می‌شود که در کنار پنج اعتقاد اسلامی (توحید، نبوت، معاد، عدل و امامت) اصل ششمی با عنوان «حفظ کرامت و ارزش انسانی» اضافه شده است که در لوای آزادی همراه با مسئولیت در برابر خدا محقق می‌شود. این امر نشان‌دهنده نگاه قانون‌گذار به مقوله آزادی در حد احکام زیربنایی دین مبین اسلام است که آزادی را هم عرض این مفاهیم زیربنایی قرار داده است. بنابراین، مطابق با تأکید روشن و واضح قانون اساسی، نظام جمهوری اسلامی ایران

متکی به «کرامت و آزادی توأم با مسئولیت» است. این شکل از آزادی مبتنی بر مسئولیت، منجر به شکل‌گیری کنش‌های عقلانی، متفکرانه و مسئولیت‌مدار می‌شود.

آزادی متفکرانه و مسئولانه به تلاش و تکاپوی انسان جهت می‌بخشد، افراد و جوامع را به سوی شرافت و عزت راهبری می‌نماید و تحولی مثبت ایجاد می‌کند ... از آنجایی که همه انسان‌ها دارای خصایص دوگانه فردی و اجتماعی هستند، پرداختن به سعادت فردی، بدون توجه به حیات اجتماعی، خالی از ایراد نمی‌باشد. تقوا و خودسازی فردی که نتیجه آن، کرامت افراد است شرط لازم برای فراهم آمدن زمینه یک زندگی اجتماعی شایسته می‌باشد. (هاشمی، ۱۳۸۲: ۱۰۲)

از این رو، تأکید بر اجتماع و حیات جمعی در متون بنیادین اسلامی و به ویژه در متن قرآن کریم مورد توجه قرار گرفته است. لذا در بند شش اصل دوم قانون اساسی، جمهوری اسلامی بر مبنای «کرامت و ارزش والای انسانی و آزادی توأم با مسئولیت او در برابر خدا» استوار شده است که براساس آن «اصل کرامت و ارزش والای انسانی و آزادی توأم با مسئولیت افراد ملت در برابر خداوند، شرط ادامه حیات نظام جمهوری اسلامی نیز می‌باشد. شک نیست که غیبت مردم از صحنه سیاسی، انحطاط اخلاقی، تزلزل اعتقاد و غفلت آن، هر یک می‌تواند موجب سستی و حتی فروریختن نظام گردد». (همان: ۱۰۴)

آزادی و نفی هر گونه استبداد، به مثابه ارزشی جوهری در متن قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران متجلی شده است و راهکارهای عملی برای تحقق آن در بطن جامعه پیش‌بینی شده است.

آزادی عبارتست از حقی که به موجب آن، افراد بتوانند استعدادها و توانایی‌های طبیعی و خدادادی خویش را به کار اندازند؛ مشروط به آنکه آسیب و زیانی به دیگران وارد نسازند. (نظرپور، ۱۳۷۸: ۲۰۴)

حضرت امام علیه السلام آزادی را مشروط به تأمین قوانین مقدس اسلام و قانون اساسی می‌داند و از این طریق الزام اجرای آن را متذکر می‌شوند: «آزادی‌ها در حدود قوانین مقدس اسلام و قانون اساسی به بهترین وجه تأمین شود». (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۱۳ / ۳۵۶) ایشان در جای دیگری آزادی و عدم نقض قانون اساسی را این‌گونه مطرح می‌کنند:

قانون اساسی به ما می‌گوید که همه احزاب، همه جمعیت‌ها، اقلیت‌های مذهبی و انجمن‌های اسلامی و انجمن‌های دیگر همه آزادند، فقط گفته‌اند که شرطش این است که شما نقض ملیت ما را نکنید، نخواهید ملت ما را از بین ببرید، ملیت ما را نخواهید از بین ببرید، نقض جمهوری اسلامی ما را نکنید، نقض قانون اساسی ما را نکنید، نقض اسلام را نکنید. (همان: ۱۱ / ۱۴۸)

بنابراین، از یک منظر کلی، قانون روح حاکم بر آزادی است و از منظر اسلام، قانون نه تنها نافی آزادی نیست بلکه حافظ و مقوم آن است.

در اصل هشتم قانون اساسی به امر مهم دیگری اشاره شده که در دین مبین اسلام هم بسیار مورد توجه قرار گرفته است. این اصل بی‌شک می‌تواند امکانات گسترده‌ای برای تعمیق و گسترش آزادی سیاسی در کشور فراهم آورد. در واقع، اصل هشتم قانون اساسی برگرفته از اصل مترقی «امر به معروف و نهی از منکر»^۱ بر اساس این اصل قانونی، در جمهوری اسلامی ایران دعوت به خیر و امر به معروف و نهی از منکر، وظیفه‌ای است همگانی و متقابل بر عهده مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت است و شرایط و حدود و کیفیت آن را قانون معین می‌کند.

قانون اساسی در اصل نهم، آزادی را یکی از محورهای اصلی نظام سیاسی کشور عنوان کرده است:

در جمهوری اسلامی ایران آزادی و استقلال و وحدت و تمامیت ارضی کشور از یکدیگر تفکیک ناپذیرند و حفظ آنها وظیفه دولت و آحاد ملت است. هیچ فرد و گروه یا مقامی حق ندارد به نام استفاده از آزادی به استقلال سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و نظامی و تمامیت ارضی ایران کمترین خدشه‌ای وارد کند و هیچ مقامی حق ندارد به نام حفظ استقلال و تمامیت ارضی کشور آزادی‌های مشروع را، هرچند با وضع قوانین و مقررات، سلب کند.

در فصل سوم (اصول ۱۹ تا ۴۲) حقوق ملت و آزادی افراد تا آنجا که برای حقوق و آزادی دیگران و ارزش‌های جامعه زیان‌بار نباشد بسط و گسترش داده شده است. بر این اساس و مطابق اصول قانون اساسی، حقوق ملت و آزادی افراد بدین شرح تأمین شده است:

۱. تأکید بر حقوق انسانی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مساوی و آزادی‌های یکسان و برابر برای همه مردم ایران با صرف نظر از رنگ و نژاد و زبان. (اصول ۱۹ و ۲۰ قانون اساسی)
۲. ضرورت رعایت حقوق افراد شامل حقوق قضایی، اقتصادی، معنوی و فرهنگی و در نهایت، سیاسی که در اصل ۲۵ و همین‌طور اصول ۲۹ تا ۴۱ قانون اساسی بیان شده است.

آزادی

۱. آزادی تن یا شخص: منظور آن است که تن اشخاص از هرگونه تملک و استثمار آزاد است و هیچ فرد و مقامی نمی‌تواند استثمار فردی کند. به این نوع آزادی در قالب دو اصل منع تملک انسان و بردگی جسمی یا فکری (بند ۶ اصل ۲) و تحریم کار اجباری (بند ۴ اصل ۴۲) اشاره شده است.
۲. آزادی عقاید: بر طبق اصل بیست و سوم قانون اساسی تفتیش عقاید ممنوع است و هیچ کس را نمی‌توان به صرف داشتن عقیده‌ای مورد تعرض و مؤاخذه قرار داد.
۳. آزادی مطبوعات و نشریات: قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ضمن آزاد گذاشتن مطبوعات و نشریات در بیان مطالب خود، آنان را به رعایت مبانی اسلام و حقوق عمومی موظف دانسته است. (اصل ۲۴)

۱. وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ. (توبه / ۷۱)

۴. آزادی اجتماعات: از آنجا که لازمه یک حکومت مردمی، گردهمایی افراد در محل معینی برای تبادل نظر در مسائل سیاسی و اجتماعی می‌باشد، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در اصل ۲۶ و ۲۷ خود تشکیل احزاب و جمعیت‌ها و انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته شده را با تشکیل اجتماعات و راهپیمایی‌ها، با چند شرط آزاد اعلام کرده است که عبارتند از عدم نقض آزادی، استقلال، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی.

۵. آزادی مدنی: منظور از این نوع آزادی آن است که افراد در دایره قانون حق انجام هرگونه فعالیتی را دارند و کسی حق منع کردن آنان را برای انجام دادن اعمال قانونی ندارد. مهم‌ترین مصادیق این آزادی عبارتند از آزادی در انتخاب مسکن و محل اقامت (اصل ۳۳)، آزادی در کسب و پیشه و انتخاب شغل (اصل ۲۸)، آزادی در تملک اموال منقول و غیرمنقول. (اصل ۲۲)

بر اساس بند هفتم از اصل سوم متن قانون اساسی، تأمین آزادی‌های سیاسی و اجتماعی در حدود قانون از وظایف دولت دانسته شده است که براساس آن لازم است که دولت‌ها سه شکل آزادی را که از حقوق مسلم مردم به حساب می‌آیند محترم شمرده و حفاظت کنند. این سه شکل عام آزادی عبارتند از:

۱. آزادی‌های فردی (متجلی شده در اصول ۲۲، ۲۵، ۲۸، ۳۲، ۳۳، ۳۴، تا ۳۹):

آزادی‌های فردی به همه افراد جامعه این امکان را می‌دهد که بدون دغدغه خاطر از تعرض دیگران، قادر به ادامه زندگی باشند و هر آنچه را که می‌خواهند بی‌بیم و هراس انجام دهند، به شرط آنکه به حقوق دیگران لطمه ای وارد نسازند. امنیت اشخاص، آزادی رفت و آمد، آزادی اعمال فردی، استقلال در زندگی خصوصی، آزادی اقتصادی و نظایر آن از جمله آزادی‌های فردی به شمار می‌رود. (هاشمی، ۱۳۸۲: ۳۰۴)

۲. آزادی‌های گروهی (متجلی شده در اصول ۳ بند ۳ و ۲۶):

آزادی‌های گروهی، با در نظر گرفتن آنکه افراد عضو اصلی جامعه هستند، مطرح می‌شود. اجتماعی بودن افراد انسانی اقتضا می‌کند که هر فرد، علاوه بر حفظ حقوق و تعلقات شخصی، برای ارضاء تمنیات اجتماعی و تحرک بخشیدن به استعدادهای گروهی خود، آزادانه با دیگران درآمیزد. آزادی وجدان، آموزش و پرورش، اخبار و اطلاعات، تجمع و تشکل و نظایر آن از جمله آزادی‌هایی است که استقلال فردی را متجلی می‌سازد و در عین حال، برای افراد این امکان را فراهم می‌شود که با افراد هم‌بینش و هم‌عقیده خود متحد و متشکل شوند. در این خصوص، با وجود بینش‌ها و اعتقادات متفاوت در جامعه، آزادی‌های یاد شده منجر به تعدد حزبی و فکری خواهد شد. (همان: ۳۰۴ و ۳۰۵)

۳. آزادی‌های سیاسی (متجلی شده در اصول ۶، ۷، ۶۲، ۱۰۷، ۱۱۴):

آزادی‌های سیاسی مجموعه امتیازاتی است که اهالی کشور، برای مشارکت در حیات سیاسی

جامعه، بدان نیاز دارند. این امتیازات به صورت حقوق مدنی (حق رأی، حق داوطلبی و حق عضویت در احزاب) و حقوق سیاسی (آزادی رقابت اندیشه‌ها، آزادی انتخابات و آزادی تعیین زمامداران) متظاهر می‌شود. (همان: ۳۰۵)

همچنین طبق اصل هشتم قانون اساسی، براساس فریضه امر به معروف و نهی از منکر، مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت از حق نظارت و کنترل برخوردارند که تحقق این امر در قالب نهادهای گوناگون سیاسی و به خصوص مجلس شورای اسلامی پیش‌بینی شده است. اصولی که به شکل مستقیمی آزادی‌های سیاسی را مشخص کرده است عبارتند از: اصول ششم، هفتم، هشتم، شصت و دوم، یکصد و هفتم و یکصد و چهاردهم. در یک نگاه کلی، راهکارهای عملی تحقق آزادی‌های سیاسی در جامعه به شکل مشخص در اصولی از قانون اساسی آمده است که عبارتند از:

۱. اداره امور کشور از خلال آرای عمومی و از طریق انتخابات و همه‌پرسی در اصل شش که مشتمل‌اند بر:

الف) انتخاب ریاست جمهوری در اصل ۱۱۴؛

ب) انتخاب نمایندگان مردم در مجلس شورای اسلامی در اصل ۶۲؛

ج) انتخابات شوراها در اصل ۱۰۰؛

د) انتخاب رهبری در اصل ۱۰۷؛

۲. آزادی احزاب در اصل ۲۶ و ۲۷؛

۳. آزادی بیان در اصل ۲۴ و آزادی مطبوعات در اصل ۱۷۵؛

۴. نظارت مردم بر یکدیگر و بر دولت و همین‌طور دولت بر مردم بر طبق اصل ۸.

با عنایت به راهکارهای عملی مصرح در قانون اساسی برای دستیابی به آزادی سیاسی، در ادامه با ارائه آمار و ارقام مربوط به انتخابات برگزار شده بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، تعداد مجوزهای صادر شده نشریات در دولت‌های مختلف در بازه زمانی ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸، زمینه کاری نشریات، تعداد تشکل‌های سیاسی در دولت‌های گوناگون در بازه زمانی ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ و موارد استیضاح و ندادن رأی اعتماد، سؤال از وزرای مختلف، تحقیق و تفحص از نهادها و ارگان‌های مختلف به بررسی عملکرد دولت‌های سازندگی، اصلاحات و نهم در حوزه آزادی سیاسی می‌پردازیم تا میزان تحقق آزادی سیاسی در جمهوری اسلامی ایران مشخص گردد. افزایش یا کاهش آمار، دال بر وجود یا عدم وجود آزادی‌های سیاسی به طور مطلق نیست و تنها تلاش شده با استفاده از آمار کمی، تصویری کلی ارائه گردد. بدیهی است بررسی دقیق‌تر و مفصل‌تر این موضوع باید با توجه به دیگر متغیرهای محیطی و شاخص‌های تأثیرگذار دیگر انجام شود که موضوع مقالات و کتب مستقل دیگری خواهد بود.

برگزاری انتخابات

مشارکت سیاسی از طریق رأی دادن و شرکت در انتخابات از جمله مصادیق آزادی‌های سیاسی و یکی از عناصر مهم مستحکم کننده نظام‌های سیاسی بوده که به استمرار و حفظ مشروعیت آنها در نزد حکومت شونده‌گان کمک می‌کند. با پیروزی انقلاب اسلامی اطاعت بالای مردم از حکومت، اعتماد به مسئولان حکومتی و رقابتی بودن انتخابات برگزار شده با حضور احزاب و نمایندگان دیدگاه‌های مختلف در چارچوب قانون اساسی جمهوری اسلامی باعث شد تا مشارکت سیاسی مردم در تمامی انتخاباتی که در سه دهه اخیر برگزار شده به جز در سه مورد بالای پنجاه درصد باشد. (اکبری، ۱۳۸۴: ۱۳۳ - ۱۲۹) جدول زیر به خوبی این امر را نشان می‌دهد.

انتخابات برگزار شده بعد از پیروزی انقلاب اسلامی^۱

رتبه	انتخابات	تاریخ برگزاری	واجدین شرایط	تعداد شرکت کننده	درصد	تعداد داوطلب	تعداد حوزه انتخابیه	تعداد نماینده یا منتخب مورد نیاز
۱	همه پرسى تغییر رژیم	۵۸/۱۱/۱۰	۲۰/۸۵۷/۳۹۱	۲۰/۴۴۰/۱۰۸	۹۸/۰۰	-	۱	-
۲	خبرگان بررسی نهایی قانون اساسی	۵۸/۵/۱۲	۲۰/۸۵۷/۳۹۱	۱۰/۷۸۴/۹۳۲	۵۱/۷۱	۴۲۸	۲۴	۷۳
۳	همه پرسى تأیید قانون اساسی	۵۸/۹/۱۲ و ۱۱	۲۰/۸۵۷/۳۹۱	۱۵/۶۹۰/۱۴۲	۷۵/۲۳	-	۱	-
۴	اولین دوره انتخابات ریاست جمهوری	۵۸/۱۱/۵	۲۰/۹۹۳/۶۴۴	۱۴/۱۵۲/۸۸۷	۶۷/۴۲	۱۲۴	۱	۱

۱. این آمار برگرفته از وب سایت وزارت کشور به نشانی:

[http:// moi.ir/Portal/File/ShowFile.aspx?ID=f3e81a22-f3c0-4e89-8b24-7dc1684f26f4](http://moi.ir/Portal/File/ShowFile.aspx?ID=f3e81a22-f3c0-4e89-8b24-7dc1684f26f4)

تعداد نماینده یا منتخب مورد نیاز	تعداد حوزه انتخابیه	تعداد داوطلب	درصد	تعداد شرکت کننده	واجدین شرایط	تاریخ برگزاری	انتخابات	ردیف
۱	۱	۷۱	۶۴/۲۴	۱۴/۵۷۳/۸۰۳	۲۲/۶۸۷/۰۱۷	۶۰/۵/۲	دومین دوره ریاست جمهوری	۶
۱	۱	۴۶	۷۴/۲۶	۱۶/۸۴۷/۷۱۷	۲۲/۶۸۷/۰۱۷	۶۰/۷/۱۰	سومین دوره ریاست جمهوری	۷
۸۲	۲۴	۱۶۸	۷۷/۳۸	۱۸/۰۱۳/۰۶۱	۲۳/۲۷۷/۸۷۱	۶۱/۹/۱۹	اولین دوره مجلس خبرگان تعیین رهبری	۸
۲۷۰	۱۹۳	۱۵۹۲	۶۴/۶۴	۱۵/۶۰۷/۳۰۶	۲۴/۱۴۳/۴۹۸	۶۳/۱/۲۶	دومین دوره مجلس شورای اسلامی	۹
۱	۱	۵۰	۵۴/۷۸	۱۴/۲۲۸/۵۸۷	۲۵/۹۹۳/۸۰۲	۶۴/۵/۲۵	چهارمین دوره ریاست جمهوری	۱۰
۲۷۰	۱۹۳	۱۹۹۹	۵۹/۷۲	۱۶/۷۱۴/۲۸۱	۲۷/۹۸۶/۷۳۶	۶۷/۱/۱۹	سومین دوره مجلس شورای اسلامی	۱۱
۱	۱	۷۹	۵۴/۵۹	۱۶/۴۵۲/۶۷۷	۳۰/۱۳۹/۵۹۸	۶۸/۵/۶	پنجمین دوره ریاست جمهوری	۱۲

تعداد نماینده یا منتخب مورد نیاز	تعداد حوزه انتخابیه	تعداد داوطلب	درصد	تعداد شرکت کننده	واجدین شرایط	تاریخ برگزاری	انتخابات	ردیف
-	۱	-	۵۴/۵۱	۱۶/۴۲۸/۹۷۶	۳۰/۱۳۹/۵۹۸	۶۸/۵/۶	همه پرسى بازنگرى قانون اساسى	۱۳
۸۳	۲۴	۱۸۰	۳۷/۰۹	۱۱/۶۰۲/۶۱۳	۳۱/۲۸۰/۰۸۴	۶۹/۷/۱۶	دومین دوره مجلس خبرگان تعیین رهبری	۱۴
۲۷۰	۱۹۶	۳۲۳۳	۵۷/۸۱	۱۸/۶۶۷/۰۴۲	۳۲/۴۶۵/۵۵۸	۷۱/۱/۲۱	چهارمین دوره مجلس شورای اسلامی	۱۵
۱	۱	۱۲۸	۵۰/۶۶	۱۶/۷۹۶/۷۸۷	۳۳/۱۵۶/۰۵۵	۷۲/۳/۲۱	ششمین دوره ریاست جمهوری	۱۶
۲۷۰	۱۹۶	۸۳۶۵	۷۱/۱۰	۲۴/۶۸۲/۳۸۶	۳۴/۷۱۶/۰۰۰	۷۴/۱۲/۱۸	پنجمین دوره مجلس شورای اسلامی	۱۷
۱	۱	۲۳۸	۷۹/۹۳	۲۹/۱۴۵/۷۵۴	۳۶/۴۶۶/۴۸۷	۷۶/۳/۲	هفتمین دوره ریاست جمهوری	۱۸
۸۶	۲۸	۳۹۶	۴۶/۳۲	۱۷/۸۵۷/۸۶۹	۳۸/۵۵۰/۵۹۷	۷۷/۸/۱	سومین دوره مجلس خبرگان تعیین رهبری	۱۹
-	۷۱۸ ۲۴ ۳۲۶۷۷	۶۵۲۷۷ شهر ۴۵۰ شهرک ۲۷۰۴۱۱ روستا	۶۴/۴۲	۳۳/۶۶۸/۷۳۹	۳۶/۷۳۹/۹۸۲	۷۷/۱۲/۷	اولین شوراهای اسلامی کشور	۲۰

ردیف	انتخابات	تاریخ برگزاری	واجدین شرایط	تعداد شرکت کننده	درصد	تعداد حوزه		تعداد نماینده یا منتخب مورد نیاز
						تعداد داوطلب	انتخابیه	
۲۱	ششمین دوره مجلس شورای اسلامی	۷۸/۱۱/۲۹	۳۸/۷۲۶/۴۳۱	۲۶/۰۸۲/۱۵۷	۶۷/۳۵	۶۸۵۳	۲۰۷	۲۹۰
۲۲	هشتمین دوره ریاست جمهوری	۸۰/۳/۱۸	۴۲/۱۷۰/۲۳۰	۲۸/۰۸۱/۹۳۰	۶۶/۵۹	۸۱۴	۱	۱
۲۳	دومین شوراهاى اسلامی کشور	۸۱/۱۲/۹	۴۱/۱۲۷/۵۴۷	۲۰/۳۲۵/۸۹۸	۴۹/۲	۳۳۷۷۴ شهر ۱۳۸ شهرک ۱۸۵۰۴۵ روستا	۹۰۶ ۱۷ ۳۶۲۹۵	۴۸۲۸ ۵۱ ۱۰۴۷۰۹
۲۴	هفتمین دوره مجلس شورای اسلامی	۸۲/۱۲/۱	۴۶/۳۵۱/۰۳۲	۲۳/۷۳۴/۶۷۷	۵۱/۲۱	۸۱۷۲	۲۰۷	۲۹۰
۲۵	نهمین دوره ریاست جمهوری مرحله اول	۸۴/۳/۲۷	۴۶/۷۸۶/۴۱۸	۲۹/۴۰۰/۸۵۷	۶۲/۸۴	۱۰۱۴	۱	-
	نهمین دوره ریاست جمهوری مرحله دوم	۸۴/۴/۳	۴۶/۷۸۶/۴۱۸	۲۷/۹۵۸/۹۳۱	۵۹/۷۶	۲	۱	۱
۲۶	دهمین دوره انتخابات ریاست جمهوری	۸۸/۳/۲۲	۴۶/۱۹۹/۹۹۷	۳۹/۱۶۵/۱۹۱	۸۵/۰	۴۷۵	۱	۱

مشارکت گسترده در انتخابات برگزار شده در نظام جمهوری اسلامی ایران به‌ویژه در انتخابات مجلس شورای اسلامی و ریاست جمهوری که هرگز کمتر از ۵۰ درصد از تعداد واجدان شرایط در کل کشور نبوده، نشانگر

بالا بودن مشروعیت سیاسی نظام جمهوری اسلامی و وجود حق انتخاب از نظر شهروندان است؛ زیرا بررسی های آماری و تحقیقات میدانی نشان می دهد تنها کسانی که مشروعیت سیاسی ساختار سیاسی موجود و خطمشی ها و کارگزاران آن را می پذیرند به طور گسترده دست به مشارکت سیاسی می زنند. (اکبری، ۱۳۸۴: ۲۱۴ - ۲۱۰)

آزادی بیان و آزادی مطبوعات

آزادی بیان متشکل از دو واژه آزادی و بیان است. در باب آزادی تا اینجا به کفایت سخن گفته شده است. «بیان» شامل هر نوع رفتار یا کنشی است که به نحوی از انحا متضمن یک یا چند پیام است. از این رو، هر شکلی از گفتار، نوشتار، نوع برخورد در سطوح مختلف سیاسی - اجتماعی، تشکیل هر نوع اجتماع، راهپیمایی و موارد مشابه ذیل مفهوم کلی بیان جای می گیرد. (بی نا، ۱۳۸۱: ۲۷۰) بی شک مهم ترین اشاره به مفهوم آزادی بیان در قانون اساسی در قالب اصل ۱۷۵ صورت گرفته است. طبق این اصل، صداوسیما وسیله تحقق آزادی بیان و نشر افکار دانسته شده، اما این سازمان موظف به تحقق این اهداف با توجه به دو اصل موازین اسلامی و مصالح کشور شده است. موازین اسلام در اصل نود و شش، همان اصول و احکام مذهب رسمی کشور است که در اصل ۷۲ مبنای قانون گذاری مجلس دانسته شد. بنابراین، مغایر با موازین اسلام نباشد، یعنی مغایر با احکام مذهب رسمی کشور نباشد. از آنجایی که در یک جامعه قانونمند تمامی شئون جامعه باید طبق قانون باشد که توسط مراجع صالح قانون گذاری وضع می شود و در جمهوری اسلامی نیز قانون اساسی که مبین نهادهای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جامعه ایران براساس اصول و ضوابط اسلامی است، در رأس امور قرار دارد. از طرفی مقرر گردید که کلیه امور نظامی، سیاسی، مدنی، جزایی، اقتصادی، اداری، فرهنگی و سایر موارد باید بر طبق قانونی که منطبق بر موازین اسلام باشد، اداره شود و نهاد هایی به نام شورای نگهبان در این نظام قانون گذاری برای تضمین بُعد اسلامی نظام پیش بینی شده که قوانین موضوعه مجلس را با موازین احکام اسلام و احکام مذهب رسمی تطبیق می دهد و انطباق یا عدم انطباق آنها را اعلام می کند. به نظر می رسد بین واژگان احکام اسلام، موازین اسلام، احکام مذهب رسمی کشور و موازین شرع تفاوتی وجود نداشته باشد. چراکه در همه اصولی که این واژه ها به کار رفته، دائرمدار قانون گذاری و نظارت شورای نگهبان هستند. حال باید ببینیم که منظور از مصالح کشور که به عنوان محدوده قانونی فعالیت های رسانه ای پیش بینی شده چیست؟ مصالح، موارد نافی هستند که در زمره خوبی ها قرار دارند. بنابراین می توان در یک مفهوم وسیع از مصالح کشور به منافع کشور نیز تعبیر کرد. از این رو، مفاهیمی چون مصالح ملی، منافع ملی و مصلحت نظام سیاسی با آن معادل اند. (هشام احمد عوض جعفر، ۱۳۷۷: ۹۵) در یک نگاه کلی، مصالح کشور عبارتست از:

۱. حفظ وحدت ملی و تمامیت ارضی کشور؛
۲. حفظ یکپارچگی و همبستگی اجتماعی؛
۳. تحکیم ارزش ها و هنجارها؛

۴. دوری و پرهیز از امور تفرقه‌انگیز؛

۵. پرهیز از هر اقدامی که بستر ساز تنفر نژادی، قومی، مذهبی و خشونت باشد؛

۶. سایر موارد.

در قانون اساسی ایران حقوق ملت و از جمله حق آزادی بیان در فصل‌های مستقلی از این قانون، مورد توجه قرار گرفته است. به عنوان مثال، قانون اساسی در اصول ۲۶ و ۲۷، آزادی بیان را به صورت جمعی مورد تأکید قرار داده است. اصل ۲۶ قانون اساسی می‌گوید:

احزاب، جمعیت‌ها، انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته شده آزادند مشروط بر اینکه اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی ایران را نقض نکنند. هیچ کس را نمی‌توان از شرکت در آنها منع کرده یا به شرکت در آنها وادار کرد.

همچنین در اصل ۲۳ قانون اساسی آزادی عقیده پذیرفته شده است. بر طبق این اصل: «تفتیش عقاید ممنوع است و هیچ کس را نمی‌توان به صرف داشتن عقیده‌ای مورد تعرض و مؤاخذه قرارداد». ممکن است از این اصل صرفاً آزادی عقیده استنباط شود، اما صرف داشتن عقیده (بدون اینکه حق ابراز آن وجود داشته باشد) بی‌فایده است. اما قانون اساسی در جای دیگری با به رسمیت شناختن یکی از نمودهای مشخص و برجسته آزادی بیان، یعنی آزادی مطبوعات به این آزادی صحنه گذاشته است و در اصل ۲۴ قانون اساسی با حمایت از آزادی مطبوعات حمایت خود را از آزادی بیان ذکر کرده است. در این اصل آمده است: «نشریات و مطبوعات در بیان مطالب آزادند مگر آنکه مخل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشند. تفصیل آن را قانون معین می‌کند».

۱. تعداد مجوزهای صادر شده نشریات در دولت‌های سازندگی، اصلاحات و نهم

تعداد مجوزهای صادر شده برای نشریات در ۵ دوره ریاست جمهوری از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ به شکل زیر است:^۱

ردیف	تاریخ شروع	تاریخ پایان	تعداد
۱	۱۳۶۸/۷/۰۱	۱۳۷۲/۰۶/۳۱	۳۸۵
۲	۱۳۷۲/۰۷/۰۱	۱۳۷۶/۰۶/۳۱	۵۵۹
۳	۱۳۷۶/۰۷/۰۱	۱۳۸۰/۰۶/۳۱	۸۴۵
۴	۱۳۸۰/۰۷/۰۱	۱۳۸۴/۰۶/۳۱	۲۱۲۱
۵	۱۳۸۴/۰۷/۰۱	۱۳۸۸/۰۶/۳۱	۱۳۱۸

۱. این آمار برگرفته از سامانه بانک اطلاعات نشریات کشور تهیه شده توسط اداره کل مطبوعات داخلی وزارت ارشاد اسلامی در اسفند ۱۳۸۹ می‌باشد.

همان‌گونه که مشاهده می‌شود به شکل کلی و تنها با یک استثنا با حرکتی رو به رشد در میزان مجوزهای صادر شده برای نشریات در دولت‌های گوناگون روبه‌رو هستیم. در این میان، در فاصله زمانی ۱۳۷۶ الی ۱۳۸۴ با جهش قابل ملاحظه‌ای در میزان مجوزهای صادر شده برای نشریات روبه‌رو هستیم. چراکه در این دو دوره، به نشریات دارای مجوز برخی امتیازات (مانند وام بانکی و دیگر کمک‌های مالی و فنی) تعلق می‌گرفته است.^۱

این امر سبب شده است که با رشدی بسیار سریع و غیرمتوازن در این دوره روبه‌رو شویم که در دوره بعد به یک روال عادی از رشد تعداد مجوزهای صادر شده می‌رسیم. به همین ترتیب، زمینه‌های اصلی فعالیت نشریات در جدول زیر ارائه شده و به وضوح مشاهده می‌شود که در تمام دوره‌ها (به جز مواردی استثنایی)، زمینه غالب فعالیت نشریات «اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی» بوده است و این امر نشان از اهمیت موضوعات مهم و جدی مانند امور سیاسی در ایران اسلامی دارد و همین‌طور سوگیری جامعه به سمت تحقق آزادی‌های سیاسی و اجتماعی را نشان می‌دهد.

۲. زمینه کاری نشریات^۲

ردیف	تاریخ شروع	تاریخ پایان	اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی	ورزشی	تخصصی علمی	هنرهای تجسمی و ادبیات داستانی
۱	۱۳۶۸/۷/۰۱	۱۳۷۲/۰۶/۳۱	۱۵۹	۴۰	۱۱۲	۷۴
۲	۱۳۷۲/۰۷/۰۱	۱۳۷۶/۰۶/۳۱	۲۷۹	۱۰۴	۱۰۰	۷۶
۳	۱۳۷۶/۰۷/۰۱	۱۳۸۰/۰۶/۳۱	۳۶۶	۱۳۵	۱۴۸	۱۹۶
۴	۱۳۸۰/۰۷/۰۱	۱۳۸۴/۰۶/۳۱	۱۰۹۳	۱۰۱	۸۲۲	۱۰۵
۵	۱۳۸۴/۰۷/۰۱	۱۳۸۸/۰۶/۳۱	۵۸۰	۸۳	۵۲۶	۱۲۹

با عنایت به آنچه بیان شد، مشاهده می‌شود که اعطای مجوز به مطبوعات در دوران اصلاحات (دو دوره ریاست جمهوری از سال ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۴) در مقایسه با دو دوره قبل و دوره بعدی (دولت نهم) چشمگیر است. علت این است که در دوره اصلاحات موضوع توسعه سیاسی و به تبع آن مباحثی همچون قانون‌مداری، اصل برائت، آزادی‌های مدنی، مصونیت‌ها و حقوق شهروندی، تساوی حقوق ملت و در نهایت، مشارکت همگانی

۱. به مباحث عیسی سحرخیز مدیر مطبوعات داخلی وزارت فرهنگ و ارشاد در دوره وزارت عطاء الله مهاجرانی مراجعه شود. به نشانی: http://www.ettelaat.se/03-06/g_m_s_k.htm

۲. برگرفته از سامانه بانک اطلاعات نشریات کشور تهیه شده توسط اداره کل مطبوعات داخلی وزارت ارشاد اسلامی، اسفند ۱۳۸۹.

مورد تأکید قرار می‌گیرد، لذا بدیهی است که در این دوره افزایش کمی مطبوعات به عنوان یکی از شاخص‌های توسعه سیاسی مورد توجه باشد.

در مقابل در دو دولت آقای هاشمی رفسنجانی مقوله‌های اقتصادی و موضوع تحقق سازندگی مطرح می‌شود. در همین راستا بر بهره‌مندی از نیروهای متخصص و متعهد و استفاده از پتانسیل‌های نهفته در باورها و اعتقادات دینی و ... تأکید می‌شود. در بازه زمانی ۱۳۸۸ - ۱۳۸۴ هم بر تحقق عدالت تأکید می‌شود و توسعه سیاسی و به تبع آن افزایش مجوزهای صادر شده برای نشریات جزو اولویت‌های دولت نبوده، اما با این وجود باز هم شاهد صدور مجوز انتشار تعداد قابل توجهی نشریه هستیم.

احزاب و تشکل‌های سیاسی

با ظهور ایده حاکمیت مردم و مردمی شدن امر سیاسی، رقابت بر سر زمامداری افزایش یافته است. امروزه این رقابت برای دستیابی به قدرت و اداره جامعه توسط گروهی سازمان یافته و حرفه‌ای به نام حزب سیاسی صورت می‌گیرد.

پس از تشکیل احزاب سیاسی، جریان‌های مختلف سیاسی به جای آنکه سعی در حذف فیزیکی یکدیگر داشته باشند، اختلاف منافع گروه‌های مختلف را پذیرفته و سعی می‌نمایند با ترویج برنامه‌های خود، مردم را به هواداری از تشکل مورد علاقه خود متقاعد سازند. (ایوبی، ۱۳۷۹: ۷۹)

وجود احزاب و تشکل‌ها از چنان اهمیتی برای اداره مطلوب‌تر جامعه برخوردار است که امروزه در قوانین اساسی نظام‌های دموکراتیک و پارلمانی، آزادی احزاب و عضویت در آنها حق اجتناب‌ناپذیر ملت‌ها شناخته شده است. احزاب و تشکل‌های سیاسی با نقد و ارزیابی عملکرد دولت‌ها، راهکارهای مطلوب و اصلاحی خود را برای حل مسائل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در اختیار زمامداران قرار می‌دهند. بدیهی است که تعامل دولت با احزاب و تشکل‌ها در این زمینه منجر به رفع نقایص اداره امور و مدیریت مطلوب امور جامعه خواهد شد. بر همین اساس، در اصل بیست و ششم قانون اساسی جمهوری اسلامی، تشکیل احزاب و انجمن‌های سیاسی و عضویت در آنها به شرط آنکه استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی را نقض نکنند، به رسمیت شناخته شده است. بنابراین احزاب، تشکل‌ها و گروه‌های سیاسی که در چارچوب موازین قانونی تشکیل شده باشند به دو حالت در مناسبات سیاسی و اجتماعی ظاهر می‌شوند:

الف) در مقام بیان دیدگاه‌ها و ارائه طرح‌ها و برنامه‌های خود به منظور کسب آرا مردم.

ب) در مقام بیان دیدگاه‌های انتقادی خود نسبت به اعمال دولت و ارزیابی عملکرد دولت.

تعداد احزاب و تشکل‌های سیاسی در دولت‌های سازندگی، اصلاحات و نهم

تعداد احزاب و تشکل‌های سیاسی فعال در نظام جمهوری اسلامی، یکی از شاخص‌های عملی میزان تحقق

آزادی سیاسی در جامعه محسوب می‌شود. تعداد احزاب و تشکل‌های سیاسی در سه دوره سازندگی، اصلاحات و نهم به شکل زیر است:

تعداد احزاب و تشکل‌های سیاسی^۱

ردیف	دوره	دولت اول	دولت دوم
۱	دوره سازندگی	۲۴	۱۲
۲	دوره اصلاحات	۱۰۵	۵۹
۳	دولت نهم	۲۱	

چنانچه مشاهده می‌شود در تمامی دولت‌های روی کارآمده از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ تعداد قابل توجهی حزب و تشکل سیاسی به‌طور رسمی مشغول به فعالیت بوده و این روند با افت و خیزهایی به طور مداوم ادامه یافته است. البته تعداد احزاب و تشکل‌های سیاسی فعال در کشور در دولت‌های بعد از جنگ در دوره اصلاحات نسبت به دوره سازندگی افزایش یافته و در دولت نهم رو به کاهش گذارده است. با توجه به اولویت امور سیاسی بر امور اقتصادی در دوره اصلاحات این مسئله قابل توجیه است. همچنین باید توجه داشت که در دوران اصلاحات با توجه به اختصاص یارانه به احزاب، علاقه به تأسیس حزب و گروه‌های سیاسی افزایش یافت.^۲ این اقدام البته برخی انتقادات را نیز به همراه داشت.^۳

به هر حال براساس قانون، الگویی که در دوره اصلاحات مورد توجه قرار گرفته است باور به مرکزیت و اهمیت امر سیاسی در تقابل با امر اقتصادی است. از دل این نگاه مبتنی بر اصول سیاسی است که دال‌هایی مانند مردم‌سالاری، توسعه سیاسی، جامعه مدنی و مواردی از این قبیل زاده می‌شوند و احزاب سیاسی اصلاح‌طلب فراوانی نیز به منظور کمک به تحقق این امور تأسیس و ثبت می‌شوند.

موارد سؤال، استيضاح و تحقیق و تفحص در مجلس

براساس اصل شصت و دوم قانون اساسی، نمایندگان مجلس به طور مستقیم و با رأی مخفی مردم

۱. جزوه مشخصات تشکل‌های سیاسی، تهیه شده توسط اداره کل سیاسی وزارت کشور، اداره چهارم، دی ماه ۱۳۸۹ و وب سایت وزارت کشور، اداره کل سیاسی به نشانی:

<http://moi.ir/Portal/Home/Default.aspx?CategoryID=d93c12b3-09ec-48db-87e8-58c68483e748>
 ۲. مراجعه شود به آیین‌نامه نحوه پرداخت یارانه به احزاب و گروه‌های مشمول «قانون فعالیت احزاب، جمعیت‌ها و انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی با اقلیت‌های دینی شناخته شده» چاپ شده در شماره ۱۶۵۵۷ مورخ ۱۳۸۰/۱۰/۸ روزنامه رسمی کشور برگرفته از www.dastour.ir/brows/?lid=259888.

۳. به مباحث محمود عباس‌زاده مشکینی دبیر سابق کمیسیون ماده ۱۰ احزاب در مورد یارانه به احزاب مراجعه شود. به نشانی: khabaronline.ir/news-151717.aspx بازبایی در تاریخ ۱۳۹۰/۰۳/۲۰.

انتخاب می‌شوند. مجلس شورای اسلامی به عنوان جایگاه قانونی حضور نمایندگان مردم و مهم‌ترین نهاد قانون‌گذاری و نظارتی کشور، وظیفه، اختیارات و وظایف مهمی دارد که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- حق قانون‌گذاری در عموم مسائل کشور؛ (اصل ۷۱)
- حق دادن رأی اعتماد به وزرای دولت؛ (اصل ۸۷)
- حق سؤال کردن از رئیس‌جمهور و وزرا؛ (اصل ۸۸)
- حق استیضاح رئیس‌جمهور، هیئت وزیران و هر یک از وزرا؛ (اصل ۸۹)
- حق تحقیق و تفحص در تمام امور کشور؛ (اصل ۷۶)
- حق رسیدگی به شکایت از قوه مجریه و قضاییه؛ (اصل ۹۰)
- حق تصویب بودجه کل کشور؛ (اصل ۵۲)
- حق تصویب عهدنامه‌ها، مقاوله‌نامه‌ها، قراردادها و موافقت‌نامه‌های بین‌المللی؛ (اصل ۷۷)
- حق تصویب خطوط مرزی؛ (اصل ۷۸)
- حق تصویب برقراری حکومت نظامی؛ (اصل ۷۹)
- حق تصویب گرفتن و دادن وام یا کمک‌های بلاعوض داخلی و خارجی دولت؛ (اصل ۸۰)
- حق تصویب استخدام کارشناسان خارجی. (اصل ۸۱)

چنان‌که مشاهده می‌شود صلاحیت‌های مجلس شورای اسلامی در چارچوب قانون اساسی به حدی است که می‌توان رژیم حقوقی جمهوری اسلامی ایران را کنوانسیونل یا مجلس قلمداد کرد. (درخشه، ۱۳۸۹: ۱۵۳) این اختیارات سبب شده است که مصادیق عملی مشارکت سیاسی مردم در کسوت مجالسی قدرتمند به منصف ظهور برسد.

نمونه‌هایی مانند رأی عدم کفایت سیاسی به رئیس‌جمهور، استیضاح و ندادن رأی اعتماد به وزرا، سؤال از وزرای مختلف، تحقیق و تحفص از نهادها و ارگان‌های مختلف، نقدهای تند و تیز از عملکرد مسئولان در بخش‌های مختلف اجرایی کشور و مواردی از این دست سبب شده است مجالسی پویا و قدرتمند در ایران پس از انقلاب را شاهد باشیم. اینکه در دوره‌های مختلف، مجلس به عنوان مهم‌ترین ارگان قانون‌گذاری و نظارتی کشور به چه میزان به سؤال و استیضاح و تحقیق و تفحص پرداخته است شاخصی است عینی برای ارزیابی نوع و میزان آزادی سیاسی در کشور. در جداول زیر به وضوح مشاهده می‌شود که این مقوله در دوره‌های مختلف با جدیت در مجلس شورای اسلامی دنبال شده است:

الف) دوره اول ریاست جمهوری اکبر هاشمی رفسنجانی (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۴: ۷۱ - ۵۳ و ۹۴ - ۸۹)

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
۲۲ مورد	۳ مورد	وزیر بهداشت و درمان: ۱۲ مورد بازرگانی: ۱۲ مورد کشور: ۲۰ مورد نفث: ۱۲ مورد دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح: ۲ مورد وزیر آموزش و پرورش: ۱۸ مورد نیرو: ۱۱ مورد راه و ترابری: ۱۳ مورد امور اقتصادی و دارایی: ۱۰ مورد مسکن و شهرسازی: ۴ مورد فرهنگ و آموزش عالی: ۶ مورد جهاد سازندگی: ۶ مورد صنایع: ۶ مورد کشاورزی: ۴ مورد معادن و فلزات: ۲ مورد پست و تلگراف و تلفن: ۷ مورد امور خارجه: ۲ مورد جمع: ۱۴۷ مورد	دوره سوم و چهارم: از مرداد ۶۸ تا شهریور ۷۲

ب) دوره دوم ریاست جمهوری اکبر هاشمی رفسنجانی (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۷: ۷۳ - ۵۳ و ۹۴ - ۹۲)

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
۱۲ مورد	۱ مورد	وزیر بهداشت و درمان: ۱۳ مورد بازرگانی: ۴ مورد کشور: ۲۸ مورد نفث: ۵ مورد دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح: ۱ مورد وزیر آموزش و پرورش: ۴ مورد نیرو: ۵ مورد راه و ترابری: ۲۱ مورد امور اقتصادی و دارایی: ۱۶ مورد مسکن و شهرسازی: ۱ مورد	دوره چهارم و پنجم مجلس: از مهر ۷۲ تا مرداد ۷۶

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
		فرهنگ و آموزش عالی: ۴ مورد جهاد سازندگی: ۵ مورد صنایع: ۱۱ مورد کشاورزی: ۶ مورد معادن و فلزات: ۹ پست و تلگراف و تلفن: ۱۷ مورد کار و امور اجتماعی: ۲ مورد اطلاعات: ۲ مورد تعاون: ۲ مورد فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۷ مورد جمع: ۱۶۳ مورد	

ج) دوره اول ریاست جمهوری سید محمد خاتمی (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی،

۱۳۷۹: ۷۹ - ۵۷ و ۱۰۰ - ۹۸)

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
۱۴ مورد	۲ مورد	وزیر کشور: ۲۴ مورد وزیر بهداشت: ۱۸ مورد وزیر راه: ۱۶ مورد وزیر آموزش و پرورش: ۱۱ مورد وزیر مسکن: ۱۶ مورد وزیر جهاد سازندگی: ۱۱ مورد وزیر دفاع: ۱ مورد وزیر کشاورزی: ۵ مورد وزیر نیرو: ۱۱ مورد وزیر صنایع: ۷ مورد وزیر امور اقتصادی و دارایی: ۹ مورد وزیر تعاون: ۱ مورد وزیر پست و تلگراف و تلفن: ۵ مورد وزیر نفت: ۴ مورد وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۹ مورد وزیر آموزش عالی: ۵ مورد وزیر دادگستری: ۱ مورد وزیر کار: ۱ مورد وزیر امور خارجه: ۳ مورد جمع: ۱۵۸ مورد	دوره پنجم و ششم مجلس: از شهریور ۷۶ تا مرداد ۸۰

(د) دوره دوم ریاست جمهوری سید محمد خاتمی (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی،

۱۳۸۴: ۹۱ - ۶۷ و ۱۲۴ - ۱۲۰)

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
مورد ۳۶	مورد ۵	وزیر صنایع و معادن: ۲۳ مورد جهاد کشاورزی: ۲۸ مورد امور خارجه: ۲۰ مورد اطلاعات: ۷ مورد امور اقتصادی و دارایی: ۱۸ مورد نیرو: ۳۱ مورد نفت: ۱۷ مورد راه و ترابری: ۲۷ مورد آموزش و پرورش: ۲۶ مورد علوم، تحقیقات و فناوری: ۱۷ مورد کشور: ۳۹ مورد مسکن: ۲۱ مورد بهداشت و درمان: ۳۶ مورد دادگستری: ۵ مورد فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۱۴ مورد بازرگانی: ۱۱ مورد تعاون: ۳ مورد پست و تلگراف و تلفن: ۴ مورد دفاع: ۵ مورد کار: ۱ مورد اطلاعات: ۲ مورد جمع: ۳۵۵ مورد	دوره ششم و هفتم مجلس: از شهریور ۸۰ تا مرداد ۸۴

(ه) دوره اول ریاست جمهوری محمود احمدی نژاد (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای

اسلامی، ۱۳۸۷: ۸۶ - ۶۱ و ۱۱۵ - ۱۱۲)

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
مورد ۱۲	مورد ۶	وزیر دفاع: ۱۲ مورد آموزش و پرورش: ۲۵ مورد صنایع و معادن: ۲۹ مورد بهداشت و درمان: ۳۲ مورد علوم و تحقیقات: ۲۱ مورد نیرو: ۵۱ مورد امور اقتصادی و دارایی: ۱۶ مورد	دوره هفتم و هشتم: از شهریور ۸۴ تا مرداد ۸۸

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
		مسکن: ۱۲ مورد ارتباطات: ۱۵ مورد کشور: ۳۲ مورد بازرگانی: ۱۲ مورد راه و ترابری: ۲۹ مورد فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۲۱ مورد نفت: ۳۹ مورد رفاه و تأمین اجتماعی: ۱۳ مورد امور خارجه: ۲۶ مورد جهاد کشاورزی: ۵۶ مورد اطلاعات: ۳ مورد دادگستری: ۱ مورد کار و امور اجتماعی: ۱ مورد جمع: ۴۴۶ مورد	

چنان که مشاهده می‌شود، نمایندگان مجلس شورای اسلامی براساس وظیفه‌ای که قانون بر عهده آنان گذاشته است در دوره‌های مختلف سؤالات مختلفی را از وزرای مربوطه طرح کرده، در صورت لزوم آنها را استیضاح کرده‌اند یا درخواست‌های تحقیق و تفحص مطرح نموده‌اند و این روند هرگز قطع نشده و در گذر زمان با فراز و نشیب‌هایی ادامه یافته است. تعداد سؤالات طرح شده در مجموع از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ روند افزایشی دارد، به گونه‌ای که تعداد سؤالات مطروحه از وزرای دولت نهم بیشتر از تعداد سؤالات طرح شده در دوران سازندگی و اصلاحات است. موارد بالای طرح استیضاح وزرا و تعداد تقاضاهای تحقیق و تفحص نیز نشان می‌دهد مجلس شورای اسلامی به عنوان عصاره ملت به خوبی از اهرم‌های نظارتی خود بهره برده است؛ امری که پیامد عملی وجود آزادی سیاسی در نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شود.

نتیجه

سؤال اصلی این تحقیق، بررسی میزان تحقق شاخص‌های آزادی سیاسی در نظام جمهوری اسلامی ایران براساس شاخص‌های برگرفته از قانون اساسی بود. اصول مترقی قانون اساسی در موارد بسیار زیادی به شکل مستقیم و غیرمستقیم بر تأمین آزادی‌های سیاسی افراد و حمایت از این حق تأکید کرده‌اند. در این میان، اداره امور کشور از طریق آرای عمومی و از طریق انتخابات و همه پرسی (مشمول بر انتخاب ریاست جمهوری، انتخاب نمایندگان مردم در مجلس شورای اسلامی، انتخابات شوراها و همچنین انتخاب رهبری)، آزادی احزاب، آزادی بیان و آزادی مطبوعات و در نهایت، حق امر به معروف و نهی از منکر به صورت نظارت نمایندگان مجلس (عصاره ملت) به عنوان مهم‌ترین اصول مرتبط با آزادی سیاسی در قانون اساسی مورد تأکید قرار گرفت.

توجه به شاخص‌های عملی مانند میزان مشارکت در انتخابات برگزار شده بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، تعداد مجوزهای صادر شده برای احزاب سیاسی و مطبوعات، تعداد سؤالات طرح شده از وزرا توسط نمایندگان مجلس شورای اسلامی و ...، ثابت می‌کند که تمامی دولت‌های روی کارآمده از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ به طور جدی به این مقوله پرداخته‌اند. به عنوان مثال تأکید دولت اصلاحات بر مقوله توسعه سیاسی به رشد کمی پرستاب مطبوعات و احزاب در دوره اصلاحات انجامید. اما از آنجا که شعار اساسی دولت نهم برقراری عدالت و توجه بیشتر به اقشار محروم بوده این رشد در دولت نهم با شتابی کمتر ادامه یافت. همچنین باید توجه داشت که افزایش تعداد مجوزهای صادر شده برای احزاب و نشریات در دوران اصلاحات، حاصل ارائه برخی امتیازات و یارانه‌های نقدی است که با توجه به تأکید این دولت بر مقوله آزادی سیاسی قابل درک است. در برخی موارد مانند تعداد سؤالات طرح شده از وزرا توسط نمایندگان مردم در مجلس، رشد فزاینده این سؤالات نشان می‌دهد نمایندگان مجلس به مقوله آزادی سیاسی در قالب ابزار نظارتی اعتقاد و پایبندی داشته‌اند. در مجموع، همه دولت‌ها در بازه زمانی ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ به آزادی سیاسی رویکردی عمیق داشته‌اند و این امر نشان می‌دهد جمهوری اسلامی ایران به آزادی‌های سیاسی به عنوان یکی از مهم‌ترین دستاوردهای نظام اسلامی توجه جدی داشته است.

منابع و مأخذ

۱. بی‌نا، ۱۳۶۴، صورت مشروح مذاکرات مجلس خبرگان بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ج ۱، تهران، اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، چاپخانه مجلس شورای اسلامی.
۲. اکبری، کمال، ۱۳۸۴، رابطه مشروعیت و مشارکت سیاسی در جمهوری اسلامی ایران، تهران، دفتر نشر معارف.
۳. امام خمینی، سیدروح‌الله، ۱۳۷۸، صحیفه امام: مجموعه رهنمودهای امام خمینی، تیسان، دفتر بیست و هفتم تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۴. ایوبی، حجت‌الله، ۱۳۷۹، پیدایی و پایایی احزاب سیاسی در غرب، تهران، انتشارات سروش.
۵. براتعلی‌پور، مهدی، ۱۳۸۹، پیشگامان فضیلت و آزادی در نگرش‌های سیاسی - دینی ایران معاصر (از نهضت مشروطه تا انقلاب اسلامی)، قم، دانشگاه مفید.
۶. بی‌نا، ۱۳۸۱، درآمدی بر حقوق اسلامی، تهران، انتشارات سمت.
۷. توحیدی، احمدرضا، ۱۳۸۶، تأملی در اصول کلی نظام، حقوق و آزادی‌های مردم در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تهران، دفتر نشر معارف.
۸. درخشه، جلال، ۱۳۸۹، گفتارهایی درباره انقلاب اسلامی ایران، گفتارهایی به قلم محمد باقر خرمشاد ... (و دیگران)، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۹. رحیمی، حبیب‌الله و ناصر کاتوزیان، ۱۳۸۲، آزادی اندیشه و بیان، تهران، دانشگاه تهران.
۱۰. سامانه بانک اطلاعات نشریات کشور تهیه‌شده توسط اداره کل مطبوعات داخلی وزرات ارشاد اسلامی، ۸۹/۱۲/۱۰

۱۱. طباطبایی مؤتمنی، منوچهر، ۱۳۷۰، *آزادی‌های عمومی و حقوق بشر*، تهران، انتشارات دانشگاه.
۱۲. عبدی، عادل، ۱۳۷۹، «حقوق فردی و آزادی‌های عمومی»، *نشریه تربیت*، شماره ۱۱، مهر ۱۳۷۹.
۱۳. بی‌نا، ۱۳۷۹، *فهرست موضوعی مندرجات مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی*، دوره پنجم، ۷ خرداد ۱۳۷۵ تا ۶ خرداد ۱۳۷۹، تهران، اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
۱۴. بی‌نا، ۱۳۷۷، *فهرست موضوعی مندرجات مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی*، دوره چهارم، ۷ خرداد ۱۳۷۱ تا ۶ خرداد ۱۳۷۵، تهران، اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
۱۵. بی‌نا، ۱۳۷۴، *فهرست موضوعی مندرجات مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی*، دوره سوم، ۷ خرداد ۱۳۶۷ تا ۶ خرداد ۱۳۷۱، تهران، اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
۱۶. بی‌نا، ۱۳۸۴، *فهرست موضوعی مندرجات مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی*، دوره ششم، ۷ خرداد ۱۳۷۹ تا ۶ خرداد ۱۳۸۳، تهران، اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
۱۷. بی‌نا، ۱۳۸۷، *فهرست موضوعی مندرجات مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی*، دوره هفتم، ۷ خرداد ۱۳۸۳ تا ۶ خرداد ۱۳۸۷، تهران، اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
۱۸. *قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*، ۱۳۸۶، تهران، نشر دوران.
۱۹. بی‌نا، ۱۳۸۹، *مشخصات تشکلی‌های سیاسی، اداره کل سیاسی وزارت کشور*، اداره چهارم، دی ماه ۱۳۸۹.
۲۰. منصورنژاد، محمد، ۱۳۸۹، *ترابط دین با امنیت ملی و آزادی سیاسی*، تهران، نشر جوان پویا.
۲۱. موسوی بجنوردی، محمد و مهسا سلیمانیان، ۱۳۸۵، «بررسی فقهی - حقوقی حقوق ملت در فصل سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، *پژوهشنامه متین*، شماره ۳۰، بهار ۱۳۸۵.
۲۲. نظریور، محمدنقی، ۱۳۷۸، *ارزش‌ها و توسعه؛ بررسی موردی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۳. هاشمی، سیدمحمد، ۱۳۸۲، *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران*، ج اول، تهران، نشر میزان.
۲۴. _____، ۱۳۸۳، *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران*، ج دوم، تهران، نشر میزان.
۲۵. هریس‌نژاد، کمال‌الدین، ۱۳۸۰، «نظری بر ابعاد حقوقی انتخابات و راه‌های توسعه آن»، *نشریه ادبیات و زبان‌های دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*، شماره ۱۸۰ و ۱۸۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۰.
۲۶. هشام احمد عوض جعفر، ۱۳۷۷، «مصلحت شرعی و حاکمیت سیاسی»، ترجمه اصغر افتخاری، *فصلنامه حکومت اسلامی*، دوره سوم، شماره ۹.
۲۷. پایگاه اطلاعات قوانین و مقررات کشور به نشانی: <http://dastour.ir/brows/?lid=259888>
۲۸. وب سایت وزارت کشور به نشانی: [http:// moi.ir/Portal/File/ShowFile.aspx?ID=f3e81a22-f3c0-4e89-8b24-7dc1684f26f4](http://moi.ir/Portal/File/ShowFile.aspx?ID=f3e81a22-f3c0-4e89-8b24-7dc1684f26f4)
۲۹. وب سایت خبر آنلاین به نشانی: khabaronline.ir/news-151717.aspx
۳۰. وب سایت آینده نیوز به نشانی: [http:// ayandenews.com/news/34476](http://ayandenews.com/news/34476) باز یابی شده در تاریخ ۹۰/۴/۲۱.
۳۱. وب سایت: http://ettelaat.se/03-06/g_m_e_s_k.htm